

بررسی امکان استفاده از کود بیولوژیک میکوریزا در تأمین بخشی از فسفر در زراعت نخود

(*Cicer arietinum* L.)

عصمت محمدی - حمیدرضا اصغری^۲ - احمد غلامی^{۳*}

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۱۱/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۵/۱۴

چکیده

به منظور بررسی امکان استفاده از کود بیولوژیک میکوریزا به جای بخشی از کود شیمیایی فسفر مورد نیاز در زراعت نخود، آزمایشی در سال زراعی ۱۳۸۹-۱۳۸۸ در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه صنعتی شاهرود اجرا گردید. تیمارها شامل ۱: B₁ (شاهد بدون استفاده از میکوریزا و کود فسفر)، ۲: B₂ (میکوریزا)، ۳: B₃ (۲۵ کیلوگرم در هکتار کود فسفر)، ۴: B₄ (۲۵ کیلوگرم در هکتار کود فسفر + میکوریزا)، ۵: B₅ (۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفر)، ۶: B₆ (۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفر + میکوریزا) بود. نتایج نشان داد که تیمارهای آزمایشی، عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیک، وزن خشک برگ و ساقه، تعداد غلاف در بوته، تعداد دانه در غلاف و غلظت فسفر دانه را در مقایسه با شاهد به طور معنی‌داری افزایش دادند، در حالی که تأثیر تیمارها بر وزن صد دانه و شاخص برداشت، معنی‌دار نبود. براساس نتایج، کاربرد قارچ میکوریزا، صفات عملکرد بیولوژیک، عملکرد دانه و تعداد غلاف را در گیاه نخود افزایش داد که این میزان افزایش، با مصرف ۵۰ کیلوگرم کود فسفر در یک سطح آماری قرار دارند. همچنین درصد کلونیزاسیون ریشه با مصرف کود فسفر بطور معنی‌داری کاهش یافت. بنابراین با توجه به ضرورت کاهش مصرف کودهای شیمیایی، می‌توان کاربرد میکوریزا را در زراعت نخود توصیه نمود.

واژه‌های کلیدی: میکوریزای آرباسکولار، عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیک، نخود

مقدمه

کودی مانند کودهای زیستی بطور قابل توجهی مورد توجه قرار گرفته است. یکی از ارکان کشاورزی پایدار، استفاده از کودهای زیستی در اکوسیستم‌های زراعی با هدف حذف یا کاهش قابل ملاحظه در مصرف نهاده‌های شیمیایی است (۲۵). امروزه بکارگیری ریز موجودات مفید خاکزی با عنوان کودهای زیستی به عنوان طبیعی‌ترین و مطلوبترین راه حل برای زنده نگه داشتن نظام حیاتی خاک در اراضی کشاورزی مطرح است. از مهم‌ترین مزایای کودهای زیستی، تأمین عناصر غذایی به صورتی کاملاً متناسب با تغذیه طبیعی گیاهان، کمک به افزایش تنوع زیستی، تشدید فعالیت‌های حیاتی، بهبود کیفیت و حفظ سلامت محیط زیست می‌باشد (۵). قارچ‌های میکوریزای آرباسکولار، یکی از انواع کودهای زیستی بوده که با ریشه اغلب گیاهان زراعی رابطه همزیستی دارند و از طریق افزایش جذب عناصر غذایی خصوصاً فسفر سبب بهبود رشد گیاهان میزبان می‌شوند (۱۴، ۳۰ و ۳۲). قارچ‌های میکوریزا فعالیت برخی از آنزیم‌ها (به عنوان مثال فسفاتاز، آلکالین فسفاتاز و ...) را افزایش می‌دهند و به این روش به رشد گیاه کمک می‌کنند (۳۶). اسمیت و رید (۳۰) و زو و همکاران

نخود یکی از مهمترین حبوبات است که سرشار از پروتئین و نشاسته بوده و در جیره غذایی انسان از اهمیت زیادی برخوردار می‌باشد (۲). در بین حبوبات، گیاه نخود با ۴۳/۲۵ درصد تولید، رتبه اول را در کشور دارا می‌باشد. بالغ بر ۶۴۸ هزار هکتار زمین در کشور به کشت نخود اختصاص دارد که از آن حدود ۳۳۶ هزار تن نخود تولید می‌گردد و در اکثر نقاط کشور به استثنای سواحل دریای خزر کشت می‌شود (۷).

استفاده بیش از حد کودهای شیمیایی در کشاورزی برای تأمین فسفات مورد نیاز گیاهان همواره موجب ایجاد آثار سوء زیست محیطی شده و کاهش کیفیت محصولات کشاورزی را به دنبال داشته است (۲۵). در حال حاضر جهت کاهش این اثرات سوء، منابع جایگزین

۱، ۲ و ۳- به ترتیب دانش آموخته کارشناسی ارشد آگرواکولوژی، استادیار و دانشیار گروه زراعت، دانشکده کشاورزی، دانشگاه صنعتی شاهرود
* نویسنده مسئول: (Email: ahgholami@yahoo.com)

(شاهد (بدون میکوریزا و کود فسفر))، ۲- B₂ (میکوریزا)، ۳- B₂ (۲۵ کیلوگرم در هکتار کود فسفر)، ۴- B₄ (۲۵ کیلوگرم در هکتار کود فسفر + میکوریزا)، ۵- B₅ (۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفر)، ۶- B₆ (۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفر + میکوریزا) بود. قبل از انجام آزمایش، از عمق صفر تا ۳۰ سانتی متری خاک به طور تصادفی نمونه‌گیری انجام شد و نمونه‌ها به منظور تعیین بافت خاک، میزان عناصر نیتروژن، فسفر، پتاسیم، pH و هدایت الکتریکی به آزمایشگاه ارسال شد. نتایج تجزیه فیزیکی و شیمیایی خاک در جدول شماره ۱ آورده شده است. هر کرت آزمایشی به ابعاد ۴/۵ × ۲/۲۵ متر شامل ۶ خط کاشت با فاصله خطوط ۳۵ سانتی متر در نظر گرفته شد. فاصله بین کرتها در هر بلوک ۷۵ سانتی متر و فاصله بلوک‌ها از یکدیگر ۳ متر بود. کاشت بذور نخود با فاصله ۱۵ سانتی متر در طول خط کشت در اسفند ماه انجام شد. در زمان کاشت برای اعمال تیمارهای آزمایش در هر ردیف، شیاری در سراسر پشته به عمق ۱۰ سانتی متر ایجاد و پس از قرار دادن کود فسفر داخل شیاری روی آن با خاک پوشانده شد. ماده تلقیح قارچ میکوریزا حاوی خاک، ریشه‌های گیاه شیدر برسیم و اندام قارچ *Glomus intraradices* بود. برای تلقیح بذرها با میکوریزا مقدار ۱۵ گرم ماده تلقیح در ۳ سانتی متر پایین تر از بذور قرار داده شد. در زمان کاشت در هر محل تعداد دو عدد بذر قرار داده شد. عملیات داشت شامل آبیاری، تنک کردن و کنترل علف‌های هرز در طی فصل رشد انجام شد. در برداشت نهایی، از هر کرت ۱۰ بوته بطور تصادفی برای ارزیابی صفاتی مانند عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیک، وزن صد دانه، تعداد غلاف در بوته، تعداد دانه در غلاف و وزن خشک برگ و ساقه نمونه برداری شدند. نمونه‌ها پس از انتقال به آزمایشگاه، به مدت ۴۸ ساعت در دمای ۷۵ درجه سانتی گراد در آون خشک شده و سپس با ترازو وزن شدند. به منظور تعیین کلونیزاسیون ابتدا نمونه‌های ریشه نخود با استفاده از روش فیلپس و هیمن (۲۳) رنگ آمیزی شد و برای تعیین درصد کلونیزاسیون ریشه‌ها از روش جیووانتی و موس استفاده شد (۱۳). تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها با استفاده از نرم افزار MSTATC انجام شد. برای رسم شکل‌ها از نرم افزار Excel استفاده شد و مقایسه میانگین‌ها با آزمون حداقل اختلاف معنی دار (LSD) انجام گرفت.

(۳۷) اظهار داشتند که واکنش گیاه میزبان به قارچ میکوریزا برای بهبود رشد و یا بهبود جذب فسفر به نوع گیاه و میزان فسفر خاک بستگی دارد. لی و همکاران (۱۹) نشان دادند که قارچ میکوریزا در مقادیر کم فسفر، وزن ریشه و اندام هوایی ذرت را نسبت به شاهد بهبود بخشید. همچنین ارتاس (۲۰) گزارش کرد که کاربرد توأم کود فسفر با قارچ میکوریزا و همچنین تلقیح میکوریزا به تنهایی، عملکرد بیولوژیک و دانه نخود را به طور معنی داری نسبت به شاهد افزایش داد. سینگ و همکاران (۲۷) نیز مشاهده کردند که با تلقیح قارچ میکوریزا ارتفاع، وزن خشک اندام هوایی و درصد کلونیزاسیون ریشه گیاه نخود به طور معنی داری نسبت به شاهد افزایش یافت. در پژوهش دیگری مشاهده شد که استفاده از کودهای زیستی میکوریزا و باکتری حل کننده فسفات ضمن آنکه سبب کاهش مصرف کود شیمیایی فسفر به میزان حداقل ۵۰ درصد گردید، موجب پایداری عملکرد نیز شد (۳). نتایج حاصل از تحقیق انجام شده توسط ساگری و همکاران (۴)، بیانگر توانایی قارچ میکوریزا به عنوان یک کود زیستی در افزایش تولید علوفه یونجه یکساله در مزرعه بود. لی و همکاران (۱۸) نیز در پژوهش خود بر روی شیدر (*subterraneum L.*) همکاران (۱۸) مشاهده کردند که تلقیح میکوریزا (*Glomus intraradices*) وزن خشک بوته را به طور معنی داری نسبت به شاهد افزایش داد. با توجه به اولویت کاهش مصرف کودهای شیمیایی در زراعت محصولات کشاورزی، هدف از این بررسی، مطالعه امکان استفاده از کود زیستی میکوریزا در زراعت نخود است.

مواد و روش‌ها

مطالعه حاضر با هدف ارزیابی امکان استفاده از کود بیولوژیک میکوریزا برای تأمین بخشی از فسفر در زراعت نخود رقم هاشم صورت گرفت. رقم هاشم اولین رقم مقاوم به بیماری برق زدگی و مناسب برداشت مکانیزه است که برای کشت در مزارع کشاورزان در کشور معرفی شد. در این آزمایش از کود شیمیایی سوپر فسفات تریپل که حاوی ۱۹ تا ۲۳ درصد فسفر (۴۴ تا ۵۲ درصد P₂O₅) می باشد، استفاده شد. این تحقیق در سال زراعی ۱۳۸۹-۱۳۸۸ در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه صنعتی شاهرود در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار انجام شد. تیمارها شامل ۱- B₁

جدول ۱- خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک محل آزمایش

عمق (cm)	رس (%)	سیلت (%)	شن (%)	بافت خاک	هدایت الکتریکی (dS/m)	فسفر (ppm)	پتاسیم (ppm)	نیتروژن (%)	pH	O/C (%)
۰-۳۰	۲۸	۴۲	۳۰	لوم-رسی	۵/۶۸	۱۹	۱۴۹	۰/۰۶۶	۸/۱۰	۰/۷۷

نتایج و بحث

عملکرد دانه: نتایج آزمایش بیانگر تأثیر معنی‌دار تیمارهای آزمایشی بر عملکرد دانه نخود بود (جدول ۲). نتایج مقایسه میانگین نشان داد که بیشترین و کمترین عملکرد دانه به ترتیب مربوط به تیمارهای B_۵ (کاربرد ۵۰ کیلوگرم فسفر) و B_۱ (شاهد) بود (جدول ۳). بجز تیمار B_۴ (۲۵ کیلوگرم کود فسفر + کود بیولوژیک میکوریزا) که از نظر تأثیر بر عملکرد دانه تفاوت معنی داری با شاهد نداشت، سایر تیمارها بطور معنی‌داری عملکرد دانه را در مقایسه با شاهد افزایش دادند. در تیمار B_۴ (۲۵ کیلوگرم کود فسفر + میکوریزا)، درصد کلونیزاسیون ریشه به طور معنی‌داری نسبت به تیمار B_۳ (۲۵ کیلوگرم کود فسفر) افزایش یافته است (شکل ۱) و این نشان می‌دهد، میکوریزا در این مقدار کود فسفر فعالیت بیشتری داشته و از کربوهیدرات گیاه برای بقای خود استفاده بیشتری کرده است. وقتی کلونیزاسیون قارچ میکوریزا تحت شرایط غلظت بالای فسفر اتفاق می‌افتد، ممکن است میکوریزا، رشد گیاه را کاهش دهد (۱۲ و ۱۵)، یعنی با افزایش فسفر در حد ۲۵ کیلوگرم در هکتار، نقش میکوریزا در سیستم به عنوان مصرف کننده مطرح می‌شود، در حالی که در صورت اضافه نکردن کود فسفر، میکوریزا تولید کننده است (فعال شدن سیستم ریشه‌های قارچ میکوریزا). در تیمار B_۶ (۵۰ کیلوگرم کود فسفر + میکوریزا) افزایش عملکرد نخود تنها به علت استفاده از ۵۰ کیلوگرم کود فسفر بوده و میکوریزا در این افزایش عملکرد نسبت به شاهد نقشی نداشته است (فعال شدن سیستم ریشه‌ای انتقال عناصر غذایی) (۲۹). کاربرد کود بیولوژیک میکوریزا (B_۲) عملکرد دانه را به میزان ۶۱/۵۳ درصد نسبت به شاهد افزایش داد که از لحاظ آماری با کاربرد ۵۰ کیلوگرم کود فسفر (B_۵) در یک سطح آماری قرار داشت. پرامانیک و سینگ (۲۴) گزارش کردند مصرف صفر تا ۶۰ کیلوگرم فسفر منجر به افزایش خطی عملکرد و اجزای عملکرد نخود شد. افزایش عملکرد نخود تحت تأثیر فسفر بدلیل رشد و نمو، گلدهی و غلاف‌بندی بهتر بوته می‌باشد. ثانی و همکاران (۳) نیز گزارش کردند، استفاده از قارچ میکوریزا، عملکرد ذرت را به طور معنی‌داری در سطح ۵٪ نسبت به شاهد افزایش داد.

عملکرد بیولوژیک: نتایج تجزیه واریانس بیانگر اثر معنی‌دار استفاده از تیمارهای کودی بر عملکرد بیولوژیک بود (جدول ۲). حداکثر و حداقل مقادیر عملکرد بیولوژیک به ترتیب در تیمار B_۶ (۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفر + میکوریزا) و B_۱ (شاهد) بدست آمد. عملکرد بیولوژیک در تیمارهای B_۲، B_۳، B_۵ و B_۶ تفاوت معنی‌داری با یکدیگر نداشتند. کاربرد میکوریزا به تنهایی (B_۲) باعث شد تا عملکرد به میزان ۳۰۳۶ کیلوگرم در هکتار نسبت به شاهد افزایش یابد. این نتیجه بیانگر این مطلب است که در شرایط این آزمایش

همزیستی میکوریزایی قادر بود معادل مصرف ۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفر، عملکرد بیولوژیک تولید نماید. قارچ میکوریزا به دلیل افزایش سطح ریشه‌ها از طریق نفوذ میسلیوم قارچ در خاک و در نتیجه دسترسی گیاه به حجم بیشتری از خاک سبب جذب بیشتر آب و مواد غذایی شده که نتیجه آن افزایش فتوسنتز، بهبود رشد گیاه و در نتیجه افزایش عملکرد بیولوژیک است (۲۹). همسو با نتایج این بررسی، افزایش عملکرد در یونجه و گندم به علت بهره‌گیری از همزیستی میکوریزایی گزارش شده است (۱۰، ۱۶ و ۲۲). وبر و همکاران (۳۵) نیز گزارش کردند در گیاه نخود تفاوت معنی‌داری بین مصرف ۶۰ کیلوگرم کود فسفر و تلقیح میکوریزا از نظر تأثیر بر وزن خشک اندام‌های هوایی وجود نداشت، هر چند که اختلاف آنها با شاهد معنی‌دار بود.

وزن صد دانه: نتایج جدول تجزیه واریانس در جدول ۲ نشان داد که کاربرد تیمارهای مورد بررسی در این آزمایش تأثیر معنی‌داری بر وزن صد دانه نداشت.

شاخص برداشت: تیمارهای مورد بررسی در این تحقیق تأثیر معنی‌داری بر شاخص برداشت نخود نداشتند (جدول ۲). به نظر می‌رسد به دلیل اینکه در این آزمایش تیمارهای مورد بررسی اثر مشابهی بر عملکرد دانه و عملکرد بیولوژیک نخود داشتند، نسبت عملکرد دانه به عملکرد بیولوژیک (شاخص برداشت) از این تیمارها متأثر نشده است.

تعداد غلاف در بوته و تعداد دانه در غلاف: نتایج آزمایش بیانگر تأثیر معنی‌دار تیمارهای آزمایشی بر تعداد غلاف در بوته بود (جدول ۲). نتایج مقایسه میانگین‌ها (جدول ۳) نشان داد تأثیر سایر تیمارها بر تعداد غلاف در بوته در مقایسه با شاهد از نظر آماری معنی‌دار بود. در بین تیمارها، تیمار B_۳ با ۹۲/۶۷ غلاف در بوته و تیمار B_۱ با ۴۱/۵۳ غلاف در بوته به ترتیب بیشترین و کمترین تعداد غلاف در بوته را داشتند. کاربرد میکوریزا (B_۲) تعداد غلاف را به میزان ۱۲۲/۹۷ درصد نسبت به شاهد افزایش داد و از لحاظ آماری با تیمارهای B_۳، B_۵ و B_۶ در یک سطح آماری قرار داشت. اختر و سیدیکویی (۹) مشاهده کردند تلقیح میکوریزا موجب افزایش معنی‌دار تعداد غلاف در نخود نسبت به شاهد شد. اثر تیمارهای مورد استفاده در این آزمایش بر تعداد دانه در غلاف معنی‌دار بود (جدول ۲). بیشترین تعداد دانه در غلاف در تیمار B_۵ (۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفر) و کمترین تعداد دانه در غلاف در تیمار B_۲ (میکوریزا) مشاهده شد (جدول ۳). به نظر می‌رسد که تیمارهایی که در آنها کود فسفر بطور مستقیم به کرت‌ها اضافه شده است تأثیر بیشتری بر تعداد دانه در بوته داشت.

جدول ۳- تأثیر تیمارهای مختلف کودی بر صفات اندازه‌گیری شده در گیاه نخود

وزن خشک ساقه (گرم در بوته)	وزن خشک برگ (گرم در بوته)	وزن خشک برگ در غلاف	تعداد غلاف در بوته	تعداد غلاف	تعداد دانه در غلاف	شخص (%) برداشت	وزن صد دانه (گرم)	عملکرد بیولوژیک (کیلوگرم در هکتار)	عملکرد دانه (کیلوگرم در هکتار)	تیمارها
۶/۱۹ ^c	۲/۰۱ ^c	۱/۱۰ ^{bc}	۴۱/۵۳ ^c	۴۹/۳۳ ^a	۳۲/۷۱ ^b	۵۱۶۱/۵۴ ^c	۲۵۴۲/۹۶ ^b	۲۵۴۲/۹۶ ^b	۲۵۴۲/۹۶ ^b	B ₁ (شاهد)
۹/۰۶ ^{abc}	۲/۹۷ ^b	۱/۰۶ ^c	۹۲/۶۰ ^a	۴۹/۹۳ ^a	۲۶/۳۱ ^{ab}	۸۱۹۸/۳۷ ^{ab}	۴۱۰۷/۶۱ ^a	۴۱۰۷/۶۱ ^a	۴۱۰۷/۶۱ ^a	B ₂ (کود بیولوژیک میکوریزا)
۹/۴۷ ^{abc}	۲/۵۹ ^{bc}	۱/۱۸ ^{ab}	۹۲/۶۷ ^a	۵۲/۲۵ ^a	۲۶/۴۶ ^{ab}	۸۱۷۸/۴۳ ^{ab}	۴۳۲۶/۷۷ ^a	۴۳۲۶/۷۷ ^a	۴۳۲۶/۷۷ ^a	B ₃ (۲۵ کیلوگرم کود فسفر)
۸/۲۵ ^{bc}	۳/۲۳ ^b	۱/۱۵ ^{ab}	۶۹/۶۰ ^b	۵۱/۷۶ ^a	۲۷/۴۱ ^a	۶۹۴۰/۶۷ ^{bc}	۳۶۰۸/۹۹ ^{ab}	۳۶۰۸/۹۹ ^{ab}	۳۶۰۸/۹۹ ^{ab}	B ₄ (۲۵ کیلوگرم کود فسفر + کود بیولوژیک میکوریزا)
۱۱/۱۸ ^{ab}	۴/۵۳ ^a	۱/۲۱ ^a	۷۱/۳۷ ^{ab}	۵۰/۸۹ ^a	۲۶/۶۰ ^{ab}	۹۴۵۲/۳۳ ^{ab}	۴۷۸۷/۴۳ ^b	۴۷۸۷/۴۳ ^b	۴۷۸۷/۴۳ ^b	B ₅ (۵۰ کیلوگرم کود فسفر)
۱۲/۲۵ ^a	۴/۱۶ ^a	۱/۱۳ ^{abc}	۸۴/۲۷ ^{ab}	۴۸/۱۰ ^a	۲۶/۸۱ ^a	۹۶۶۹/۴۸ ^a	۴۶۶۸/۶۸ ^a	۴۶۶۸/۶۸ ^a	۴۶۶۸/۶۸ ^a	B ₆ (۵۰ کیلوگرم کود فسفر + کود بیولوژیک میکوریزا)

در هر ستون، میانگین‌های دارای حداقل یک حرف مشترک، در سطح احتمال ۵ درصد تفاوت معنی‌داری ندارند.

جدول ۲- میانگین مریعات حاصل از تجزیه واریانس صفات مورد ارزیابی در تیمارهای مختلف کودی در گیاه نخود

فسفر دانه	درصد کلونیزاسیون	وزن خشک ساقه	وزن خشک برگ	وزن غلاف	تعداد دانه در غلاف	تعداد غلاف در بوته	تعداد شخص برداشت	وزن صد دانه	عملکرد بیولوژیک	عملکرد دانه	درجه آزادی	منابع تغییر
۰/۱۵۵	۲۸/۴۵۴	۲/۸۰۶	۱/۰۹۸	۰/۰۰۱	۳۳/۶۹	۰/۷۸۵	۰/۸۵۷	۶۵۲۶۰/۳۷۷	۲۰۴۱۰۳/۱۲۳	۲	۲	بلوک
۲/۱۳۳ ^{**}	۱۸۹/۵۷۰ ^{**}	۱۴/۱۶۴ [*]	۲/۶۹۸ ^{**}	۰/۰۰۹ [*]	۱۱۲۲/۱۴۱ [*]	۷/۳۰۹ ^{ns}	۴/۹۵۰ ^{ns}	۸۴۷۵۸۲/۹۹۸ [*]	۲۰۵۸۷۲۵/۸۵۱ [*]	۵	۵	تیمار
۰/۰۸۳	۳۲/۳۷۷	۳/۷۶۱	۰/۲۶۴	۰/۰۰۲	۱۴۶/۱۸۱	۷/۷۷۱	۲/۷۱۲	۱۹۲۱۵۹۶/۴۶۲	۵۷۹۷۴۱/۳۵۶	۱۰	۱۰	خطا
۹/۵۹	۱۱/۸۲	۲۰/۶۰	۱۵/۸۳	۳/۶۱	۱۶/۰۵	۵/۵۳	۶/۲۸	۱۷/۴۷	۱۹/۰۴			C.V %

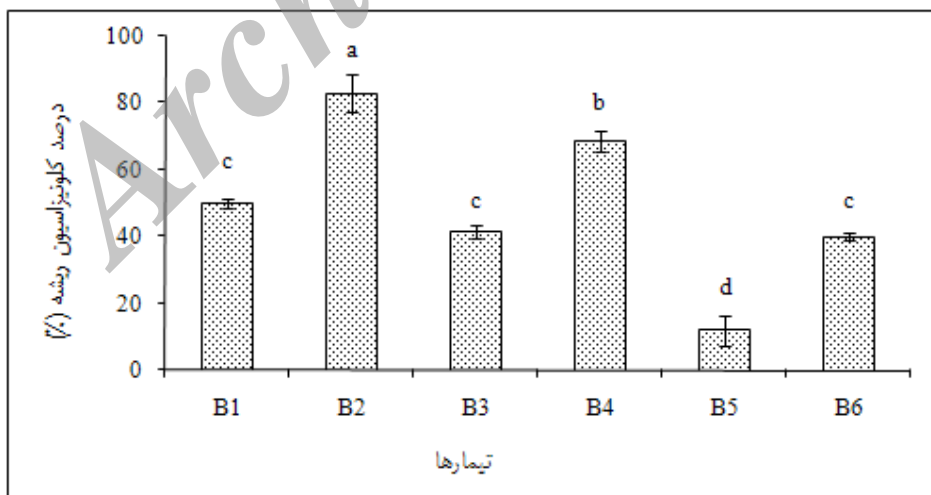
ns و ** - به ترتیب غیرمعنی‌دار و معنی‌داری در سطح احتمال ۵ و ۱ درصد

ترشحات ریشه‌ای مؤثر است، بطوری که مقدار فسفر در داخل گیاه میزبان بر کربوهیدرات‌های محلول در ریشه‌ها و ترشحات ریشه‌ای تأثیر داشته و بنابراین می‌تواند میزان هیدرات کربن اختصاص یافته به قارچ‌های میکوریزا را تنظیم کرده و در نتیجه بر درصد کلونیزاسیون ریشه‌ها مؤثر باشد (۲۸). ساگری و همکاران (۴) گزارش کردند استفاده از کود شیمیایی فسفر بر همزیستی میکوریزایی تأثیر منفی داشته به طوری که سبب کاهش ۷۰ درصدی کلونیزاسیون ریشه گیاه یونجه شد. در مطالعه دیگری مشخص شد که درصد کلونیزاسیون ریشه سویا با افزایش مقدار کود فسفر به طور معنی‌داری کاهش یافت (۳۴).

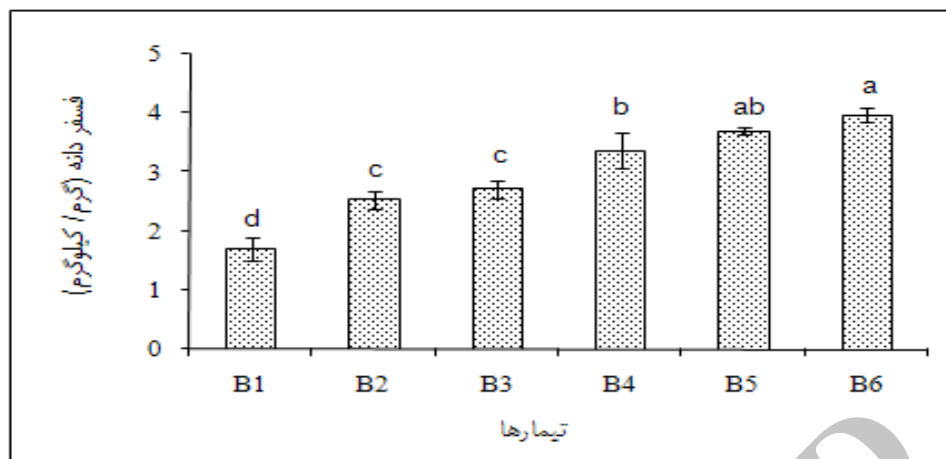
فسفر دانه: اثر تیمارهای مورد بررسی در سطح احتمال ۱ درصد بر مقدار فسفر دانه معنی‌دار گردید (جدول ۲). بیشترین فسفر دانه با تیمار B_۶ (۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفر + میکوریزا) و کمترین فسفر دانه با تیمار B_۱ (شاهد) حاصل شد (شکل ۲). ترک و همکاران (۳۳) اظهار نمودند که نقش اساسی قارچ‌های میکوریزا تأمین فسفر برای گیاه است. فسفر در خاک، عنصری فوق‌العاده کم تحرک است بطوری که حتی اگر فسفر به شکل محلول به خاک اضافه شود به سرعت در اشکال فسفات کلسیم یا دیگر اشکال تثبیت شده و به صورت غیر متحرک در می‌آید، لذا قارچ‌های میکوریزا در افزایش جذب مواد معدنی به ویژه فسفر و تجمع ماده خشک بسیاری از محصولات در خاک‌های با فسفر کم، تأثیر مثبت دارند. تلقیح ریشه گیاهان با میکوریزا از طریق افزایش سطح جذب و با افزایش ناحیه تخلیه فسفر به وسیله هیف‌های خارجی، این عنصر را در اختیار گیاه قرار می‌دهد (۲۱ و ۲۶).

وزن خشک برگ و ساقه: نتایج این آزمایش نشان داد که وزن خشک ساقه و برگ به طور معنی‌داری تحت تأثیر تیمارها قرار گرفتند (جدول ۲). از مقایسه میانگین نتایج چنین استنباط می‌شود که بیشترین و کمترین وزن خشک برگ به ترتیب در تیمار B_۵ (۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفر) و B_۱ (شاهد) بدست آمد (جدول ۳). کاربرد میکوریزا (B_۲) موجب افزایش معنی‌دار وزن خشک برگ نسبت به شاهد شد. اختر و سیدی‌کویی (۹) و آلوش و همکاران (۸) گزارش کردند تلقیح میکوریزا وزن خشک اندام هوایی گیاه نخود را به طور معنی‌داری نسبت به شاهد افزایش داد. قول لرعطا و همکاران (۶) گزارش کردند که با تلقیح میکوریزا وزن خشک ساقه شبدر برسیم افزایش معنی‌داری یافت. از جمله دلایل تولید ساقه بیشتر در شبدر برسیم، افزایش در جذب فسفر، بهبود تغذیه گیاه و دسترسی ریشه گیاه به حجم بیشتری از خاک بیان شد. بارا و همکاران (۱۱) نیز افزایش وزن خشک اندام هوایی بوته‌های یونجه تلقیح یافته با قارچ میکوریزا را گزارش کردند.

درصد کلونیزاسیون ریشه: بررسی اثر تیمارها بر درصد کلونیزاسیون ریشه نشان داد که بین تیمارهای مختلف از لحاظ این صفت، اختلاف معنی‌داری در سطح یک درصد وجود دارد (جدول ۲). بیشترین درصد کلونیزاسیون در تیمار B_۲ (میکوریزا) و کمترین مقدار آن در تیمار B_۵ (۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفر) یعنی بیشترین مقدار استفاده از کود شیمیایی فسفر به دست آمد (شکل ۱). مصرف ۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفر (B_۵) درصد کلونیزاسیون ریشه را به میزان ۷۶/۱۴ درصد نسبت به شاهد کاهش داد. کانم و همکاران (۱۷) افزایش درصد کلونیزاسیون ریشه گیاه نخود تلقیح یافته با میکوریزا را مشاهده نمودند. مشخص شده است که میزان فسفر در خاک بر

شکل ۱- تأثیر تیمارهای مختلف کودی بر درصد کلونیزاسیون ریشه نخود

شکل ۲- تأثیر تیمارهای مختلف کودی بر فسفر دانه نخود

کلی، استفاده از کود بیولوژیک میکوریزا بر روی اغلب صفات، تأثیر معنی‌داری داشته و باعث افزایش صفات شده است. طبق نتایج بدست آمده در اکثر صفات مورد بررسی تیمار B₆ (۵۰ کیلوگرم کود فسفر + کود بیولوژیک میکوریزا) از نظر آماری تفاوت معنی‌داری با تیمار B_۲ (کود بیولوژیک میکوریزا) نداشت. لذا می‌توان بیان کرد که تأثیر دو تیمار بر صفات مورد بررسی یکسان بوده است. از طرف دیگر بکارگیری ۵۰ کیلوگرم کود فسفر در خاک سبب کاهش معنی‌دار درصد کلونیزاسیون قارچ میکوریزا گردید که با توجه به نقش کلیدی این قارچ در بهبود خصوصیات فیزیکی، شیمیایی و بیولوژیکی خاک و اثر مفید میکوریزا بر عملکرد نخود که در این آزمایش مشاهده گردید، حائز اهمیت است. در نهایت می‌توان چنین گفت که علاوه بر افزایش در عملکرد نخود، استفاده از میکوریزا به دلیل کاهش آلودگی‌های زیست محیطی و بهبود خصوصیات خاک می‌تواند نقش به‌سزایی را در جهت نیل به اهداف کشاورزی پایدار ایفا کند.

حلالیت فسفر به وسیله آزاد سازی اسیدهای آلی، آنزیم فسفاتاز و متابولیت اختصاصی نظیر سیدروفورها انجام می‌شود (۲۶). میکوریزا از طریق مکانیسم‌های غیرمستقیم شامل اثر بر ویژگی ریزوسفر مانند تغییر pH و الگوی سیستم ریشه‌ای می‌تواند بر رشد گیاهان مؤثر باشد. در یک تحقیق، تلقیح گیاه شبدر با قارچ میکوریزا به طور معنی‌داری باعث افزایش رشد اندام هوایی و همچنین افزایش غلظت و محتوی فسفر گیاه شبدر گردید (۱). در گیاه سویا نیز تلقیح میکوریزا محتوی فسفر گیاه را در سطوح پایین کود فسفر به طور معنی‌داری افزایش داد (۳۴). توسلی و همکاران (۳۱) نیز گزارش کردند تلقیح میکوریزا محتوی فسفر گیاه نخود را به طور معنی‌داری افزایش داد.

نتیجه‌گیری

امروزه به دلیل افزایش اهمیت مسائل زیست محیطی به جایگزینی کودهای شیمیایی با کودهای بیولوژیک، توجه قابل ملاحظه‌ای شده است. نتایج این بررسی روشن ساخت که در حالت

منابع

- اصغری، ح. ر. ۱۳۸۶. بررسی اثر همزیستی قارچ میکوریزا با گیاه شبدر در میزان فسفر قابل دسترس خاک. ص ۱۲۳-۱۲۲. دهمین کنگره علوم خاک ایران. ۴ تا ۶ شهریورماه. کرج.
- باقری، ع. ا. نظامی، ع. گنجعلی و م. پارسا. ۱۳۷۶. زراعت و اصلاح نخود. انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.
- ثانی، ب. ه. لیاقتی، م. شریفی و ز. حسینی نژاد. ۱۳۸۶. مقایسه اثر باکتری حل‌کننده فسفات و قارچ میکوریزا بر روی تولید بهینه ذرت دانه‌ای رقم (SC ۷۰۴). ص ۹۱۰-۹۰۰. دومین همایش ملی کشاورزی بوم‌شناختی ایران. ۲۶-۲۵ مهرماه ۱۳۸۶. گرگان.
- ساغری، م. ح. بارانی، ح. ر. اصغری، م. مصداقی و م. صدوری. ۱۳۸۸. تأثیر تلقیح قارچ آرباسکولار میکوریزا و کود شیمیایی فسفره بر رشد و تولید دو گونه یونجه یکساله. مجله علمی پژوهشی مرتع. ۲ (۳): ۳۰۱-۲۹۱.
- صالح راستین، ن. ۱۳۸۰. مجموعه مقالات ضرورت تولید صنعتی کودهای بیولوژیک در کشور (مجموعه مقالات). ص ۵۴-۱. خاوازی ک. و ملکوتی م. ح. کودهای بیولوژیک و نقش آنها در راستای نیل به کشاورزی پایدار. مرکز نشر آموزش کشاورزی. وزارت جهاد کشاورزی. کرج.

ایران.

- ۶- قول لرعطا، م.، ف. رئیس‌ی و ح. ا. نادیان. ۱۳۸۷. اثرات متقابل شوری و فسفر بر رشد، عملکرد و جذب عناصر در شبدر برسیم (*Trifolium alexandrinum* L.). مجله پژوهش‌های زراعی ایران، ۱ (۶): ۱۱۷-۱۲۶.
- ۷- مجنون حسینی، ن. ۱۳۸۷. زراعت و تولید حیوانات. سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی شعبه واحد تهران.
- 8- Alloush, G. A., S. K. Zeto, and R. B. Clark. 2000. Phosphorus source, organic matter and arbuscular mycorrhiza effects on growth and mineral acquisition of chickpea grown in acidic soil. *Journal of Plant Nutrition*, 23 (9): 1351-1369.
- 9- Akhtar, M. S., and Z. A. Siddiqui. 2008. *Glomus intraradices*, *Pseudomonas alcaligenes* and *Bacillus pumilus* as effective biocontrol agents for the root-rot disease complex of chickpea (*Cicer arietinum* L.). *Journal of General Plant Pathology*, 74: 53-60.
- 10- Aliasgharzadeh, N., and M. R. Esfandiari. 2004. Effects of dual inoculations of *Sinorhizobium meliloti* and arbuscular mycorrhizal fungi on growth of salt stressed alfalfa. In CIGR International Conference. Proc. of Conf., Beijing, China. 11-14 Oct.
- 11- Barea, J. M., M. Toro, M. O. Orozco, E. Campos, and R. Azcon. 2002. The application of isotopic (^{32}P and ^{15}N) dilution techniques to evaluate the interactive effect of phosphate solubilizing rhizobacteria, mycorrhizal fungi and *Rhizobium* to improve the agronomic efficiency of rock phosphate for legume crops. *Nutrient Cycling in Agroecosystems*, 63: 35-42.
- 12- Gavito, M. E., and L. Varela. 1995. Response of criollo maize to single and mixed species inocula of arbuscular mycorrhizal fungi. *Plant and Soil*, 176: 101-105.
- 13- Giovannetti, M., and B. Mosse. 1980. An evaluation of techniques for measuring vesicular arbuscular mycorrhizal infection in roots. *New Phytologist*, 84: 489-500.
- 14- Jeffries, P., S. Gianinazz, S. Perotto, K. Turnau, and J. M. Barea. 2003. The contribution of arbuscular mycorrhizal fungi in sustainable maintenance of plant health and soil fertility. *Biology and Fertility of Soils*, 37: 1-16.
- 15- Kahiluoto H., E. Ketoja, M. Vestberg, and I. Saarela. 2001. Promotion of AM utilization through reduced P fertilization. 2. Field studies. *Plant and Soil*, 231: 65-79.
- 16- Khan, M. S., and A. Zaidi. 2007. Synergistic effects of the inoculation with plant growth promoting rhizobacteria and an arbuscular mycorrhizal fungus on the performance of wheat. *Turkish Journal of Agriculture and Forestry* 31: 355-362.
- 17- Khanam, D., A. U. Mridha, and A. R. M. Solaiman. 2006. Effect of fertilizers on the natural occurrence of arbuscular mycorrhizal fungi chickpea (*Cicer arietinum* L.). *Bulletin of the Institute of Tropical Agriculture*. 29: 87-95.
- 18- Li, H. Y., Y. G. Zhu, P. Marschner, F. A. Smith, and S. E. Smith. 2005. Wheat responses to arbuscular mycorrhizal fungi in a highly calcareous soil differ from those of clover, and change with plant development and P supply. *Plant and Soil*, 277: 221-232.
- 19- Li, H., X. Li, Z. Dou, J. Zhang, and C. Wang. 2012. Earthworm (*Aporrectodea trapezoides*)-mycorrhiza (*Glomus intraradices*) interaction and nitrogen and phosphorus uptake by maize. *Biology and Fertility of Soils*, 48: 75-85.
- 20- Ortas, I. 2008. The effect of mycorrhiza inoculation on forage and non-forage plant growth and nutrient uptake under field conditions. *Options Mediterraneennes, Series A*, 79: 463-469.
- 21- Peterso, R. L., and H. B. Massicotte. 2004. Exploring structural definitions of mycorrhizas, with emphasis on nutrient-exchange interfaces. *Canadian Journal of Botany-Revue Canadienne De Botanique*, 82 (8): 1074-1088.
- 22- Pharudi, J. A. 2010. Effect of mycorrhizal inoculation and phosphorus levels on growth and yield of wheat and maize crops grown on a phosphorus deficient sandy soil. M.Sc. Thesis. Agriculture Department of University of Stellenbosch. Stellenbosch. South Africa.
- 23- Phillips, S. J. M., and D. S. Hayman. 1970. Improved procedures for clearing roots and staining parasitic and vesicular arbuscular mycorrhizal fungi for rapid assessment of infection. *Transactions of British Mycological Society*, 55: 158-160.
- 24- Pramanik, K. and R. K. Singh. 2003. Effect of levels and mode of phosphorus and biofertilizers on chickpea (*Cicer arietinum*) under dryland conditions. *Indian Journal of Agronomy*. 48(4): 294-296.
- 25- Sharma, A. K. 2002. Biofertilizers for sustainable agriculture. Agrobios, India.
- 26- Shenoy, V. V., and G. M. Kalagudi. 2005. Enhancing plant phosphorus use efficiency for sustainable cropping. *Biotechnology Advances*, 23:501-513.
- 27- Singh, P. K., M. Singh and D. Vyas. 2010. Biocontrol of fusarium wilt of chickpea using arbuscular mycorrhizal fungi and *Rhizobium leguminosorum* biovar. *Caryologia*. 63 (4): 349-353.
- 28- Siqueria, J., and O. Saggin-Junior. 1998. Arbuscular mycorrhizal dependency of some Brazilian native woody species. ICOM2. Uppsala. Sweden.
- 29- Smith, S. M., F. A. Smith, and I. Jacobsen. 2003. Mycorrhizal fungi can dominate phosphate supply to plant irrespective of growth responses. *Plant Physiology*, 133: 16-20.

- 30- Smith, S. E., and D. J. Read. 2008. Mycorrhizal Symbiosis. Academic Press and Elsevier London.
- 31- Tavasolee, A. R., N. Aliasgharzad, Gh. SalehiJouzani, M. Mardi, and A. Asgharzadeh. 2011. Interactive effects of arbuscular mycorrhizal fungi and rizobial strains on chickpea growth and nutrient content in plant. African Journal Biotechnology, 10: 7585-7591.
- 32- Tuffen, F., W. R. Eason, and J. Scullion. 2002. The effect of earthworms and arbuscular mycorrhizal fungi on growth of and ³²P transfer between *Allium porrum* plants. Soil Biology & Biochemistry, 34 (7): 1027-1036.
- 33- Turk, M. A., T. A. Assaf, K. M. Hameed, and A. M. Tawaha. 2006. Significance of Mycorrhizae. World Journal Agriculture Science, 2 (1): 16-20.
- 34- Wang, X., Q. Pan, F. Chen, X. Yan, and H. Liao. 2011. Effects of co-inoculation with arbuscular mycorrhizal fungi and rizobia on soybean growth as related to root architecture and availability of N and P. Mycorrhiza. 21: 173-181.
- 35- Weber, E., M. C. Saxena, E. George and H. Marschner. 1993. Effect of vesicular arbuscular mycorrhiza on vegetative growth and harvest index of chickpea grown in northern Syria. Field Crops Research, 32: 115-128.
- 36- Zhang, H., X. Wu, G. Li, and P. Qin. 2011. Interactions between arbuscular mycorrhizal fungi and phosphate solubilizing fungus (*Mortierella* sp.) and their effects on *Kosteletzkya virginia* growth and enzyme activities of rhizosphere and bulk soils at different salinities. Biology and Fertility of Soils, 47: 543-554.
- 37- Zhu, Y., F. A. Smith, and S. E. Smith. 2003. Phosphorus efficiencies and responses of barley (*Hordeum vulgare* L.) to arbuscular mycorrhizal fungi grown in highly calcareous soil. Mycorrhiza, 13 (2): 93-100.

Archive of SID